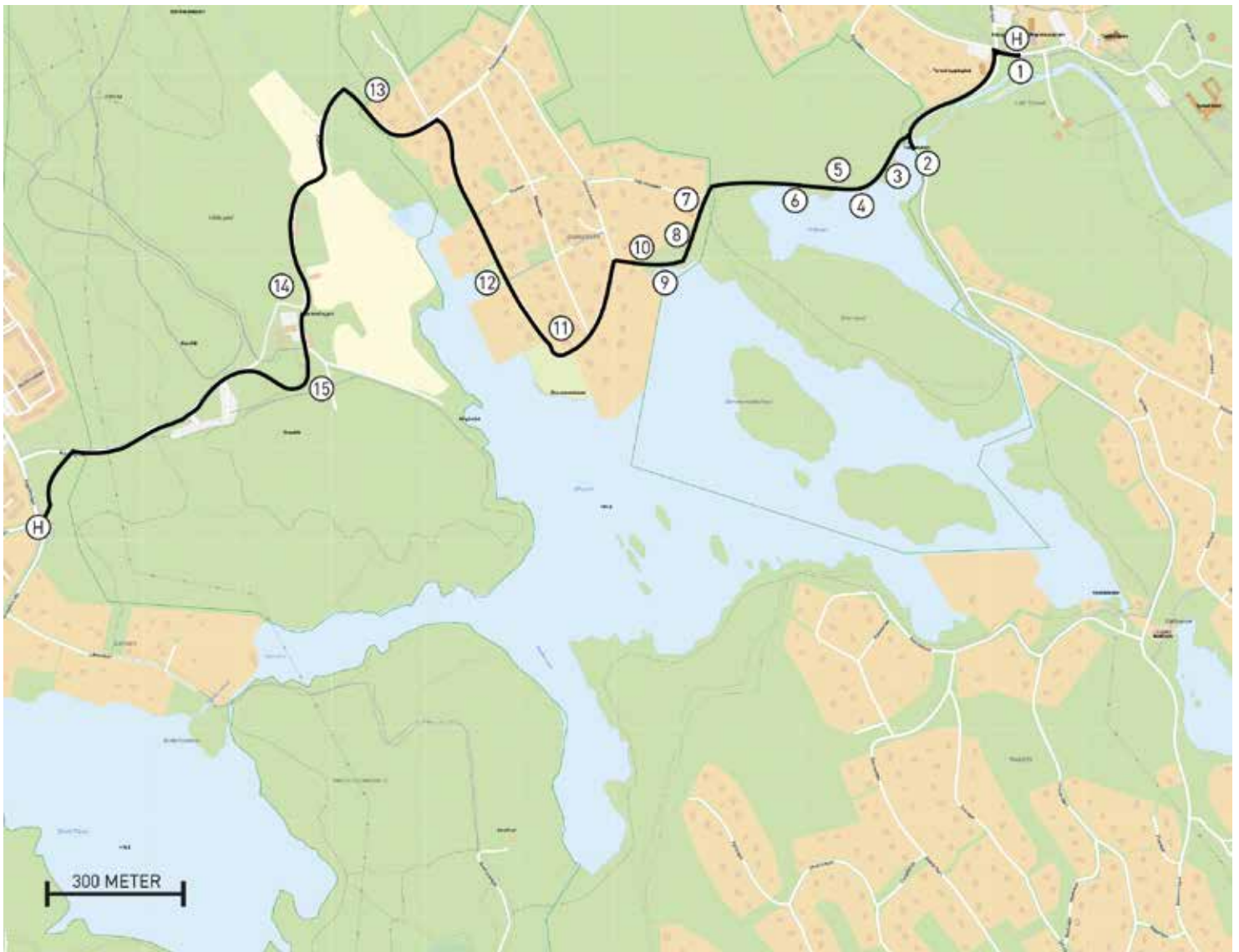

Fatburen och Albysjön

tyreso.se/naturguidningar

Fatburen och Albysjön

Vandringen går längs Fatburens och Albysjöns norra stränder. Vid Follbrinksströmmen låg en gång Sveriges första oljeslageri, nu möts vi av dess porlande vatten. Den lilla sjön Fatburen kantas av grovstammiga ekar och på hällarna vid Albysjön växer knotiga gamla tallar. På en slänt är det alldeles blått av blåsippor på våren.

Längd: Cirka 3 km.

Tillgänglighet: Sträckan är lättvandrad. Från slottet till Fatburens bortre ände går det att gå med barnvagn.

Start: Busshållplats Tyresö kyrka (buss 875).

Flora: Du hittar alla blommor på virtuella floran, linnaeus.nrm.se/flora

Avslutning: Alby Friluftsgård. Därifrån är det cirka 800 meters promenad till busshållplats Nyfors (buss 873).

1. Tyresö slott och Lilla Tyresö

Den här platsen var central i Tyresö under medeltiden och stormaktstiden och några hundra år framåt. På en kulle på andra sidan Follbrinksströmmen anar du Lilla Tyresö där det fanns en borg under medeltiden, Tyresöhus. Kullen var då vattenomfluten, som en vallgrav och en lämplig plats att ha en försvarsanläggning på.

Under stormaktstiden uppfördes Tyresö slott (1633) av riksrådet och ståthållaren Gabriel Oxenstierna. Gabriel Oxenstierna var en av landets mäktigaste män i kretsen kring kung Gustav II Adolf. Nästan hela dagens Tyresö låg under godset, som fram till 1930-talet var ett av de största godsena i Stockholmstrakten. Oxenstiernas sonhustru Maria Sofia de la Gardie ärvde Tyresö efter sin make år 1648. Hon var en driftig kvinna, som utnyttjade vattenkraften i Tyresös tre strömmande vattenfall och anlade industrier som klädesfabriker, oljeslagerier och mässingsbruk. Den sista godsägaren var markis Claes Lagergren som vid sin död 1930 lät testamentera slottet till Nordiska museet.

Lagergrens tre söner ärvde de tillhörande markerna som styckades upp och bebyggdes efter hand. När Tyresö slott var uppfört lät slottsherren Gabriel Oxenstierna uppföra Tyresö kyrka, som invigdes med hans egen begravning 1641. Från början hade kyrkan ett högre torn, men efter en brand 1740 byggdes aldrig spiran upp igen utan tornet fick sitt pyramidformade låga tak.

Gå Brakmarsvägen till vänster mot Follbrinksströmmen. På vägen passerar du Strömstugan på vänster sida om vägen. Det är den enda byggnaden som finns kvar efter de verksamheter som fanns vid Follbrinksströmmen. På tomtens finns bland annat rester av kvarnhjul. Även om det mest är arkeologiska rester kvar, ger Strömstugan och miljön runt stugan oss en glimt av hur den bruksmiljö och de arbetarbostäder som fanns runt strömmen och vid Lilla Tyresö kan ha sett ut.

Gå över vägen till Follbrinksströmmen i vänsterkurvan mitt emot den lilla sjön Fatburen.

2. Follbrinksströmmen

Tyresö är speciellt med sina tre strömmande vattenfall. De strömmande vattnen har betytt mycket för Tyresös utveckling. Ända sedan medeltiden har man utnyttjat vattenkraften i strömmarna, först i form av olika kvarnar men så småningom blev det mer industriell verksamhet. Här fanns bland annat Sveriges första oljeslageri som anlades av Maria Sofia de la Gardie på 1660-talet. I oljeslageriet utvanns vegetabilisk olja ur lin- och hampafrön.

Under 1700-talet fanns här ett stenkolsdrivet stålbruk, som var unikt för svensk järnhantering. Så småningom uppstod en bruksbebyggelse runt strömmen. När ångkraften började användas under mitten av 1800-talet förlorade de strömmande vattnen sin betydelse som energikälla och på 1940-talet hade all verksamhet vid Follbrinksströmmen upphört. Det finns en skylt som berättar mer om strömmens historia.

Strömmande vatten är också en viktig livs- och spridningsmiljö för många vattenlevande växter och djur. Dämmena vid Follbrinksströmmen och på andra delar av sjösystemet gör att det blir svårt för exempelvis vandrande fiskar att ta sig fram.

Gå tillbaka över vägen och in på gångvägen som går norr om Fatburen.

3. Alby naturreservat och Fatburen

Alby naturreservat inrättades 1975 och är ett av Tyresös kommunala naturreservat. Den lilla sjön som rinner ut i Follbrinksströmmen är Fatburen. En fatatur eller fatatur är ett hus eller rum där man i äldre tider förvarade kläder och annan dyrbar egendom och kan vara synonym med skattkammare eller förådsrum. Man kan tänka att sjön var som en skattkammare som försåg människor med fisk och bäverkött.

En som tyckte mycket om Fatburen var Prins Eugen som hyrde den gamla rättarbo-staden på Lilla Tyresö 1894–1912, det hus som nu kallas Prinsvillan. Han kom att måla och fotografera mycket här i Tyresö och sjön Fatburen var ett av hans favoritmotiv, avbildad bland annat i tavlan Det stilla vattnet. Så här skriver Eugen om Fatburen:

”En liten rund sjö som ligger liksom nere i en kittel,
Lugn och svart,
Oberörd av vindarna
Som driver fram molen uppe i luften.”

Fortsätt ett stycke längs Fatburen.

Längs vattnet finns det gott om spår av bäver.

4. Bäver

Bävaren är Europas största gnagare. Den är en utpräglad växtätare vars favoritträd är asp, men den äter även björk och sälg. Framför allt på hösten faller bävern mycket träd för att bygga upp ett vinterförråd. När träden är fällda gnager bävern upp lämpliga portionsbitar som den sedan sätter på sjöbotten och kan simma ut till under hela vintern. Som en fatatur! Längs Fatburen hittar vi spår av bäver framför allt i aspar. Bävaren faller träd för att få mat, men också för att kunna bygga sin hydda och anlägga dammar. På så sätt är bävern en av våra viktigaste naturvårdare. De döda träddelarna som hamnar i vattnet skapar livsmiljöer för många olika vattenlevande djur liksom dammarna som bävern anlägger. Det blir nya våtmarker, något som vi numera har en brist på i vårt landskap.

Bävaren är det djur som i förhållande till sin storlek haft störst ekonomisk betydelse i Sverige. Man använde praktiskt taget alla delar av djuret, även om det var pälsen, köttet och den så kallade bävergällen som var mest åtråvärda. Bävergällen finns i körtlar vid analöppningen och innehåller ämnen som är

nära släkt med acetylsalicylsyra (den aktiva beståndsdel i en del värktabletter). Bävern jagades så hårt att den var helt utrotad 1871, men har kommit tillbaka tack vare utplantering i Jämtland på 1920- och 30-talen.

Fortsätt gå längs stranden. Under granarna till höger om gångvägen blommar blåsippor på våren.

5. Blåsippa

Blåsippan är en av våra tidiga vårblommor. Den är helt fridlyst i Stockholms län, men sätt dig gärna på huk och titta in i de fina blommorna. Är det en solig dag så öppnas blommorna så att pollinatörerna ska hitta dem. I mitten av blomman ser du de vita ståndarna och pistillerna. Den vita kontrastfärgen fungerar som en vägledare som hjälper pollinatörerna att hitta rätt.

Blåsippans blad har liknats vid en lever, vilket dess latinska namn *Hepatica nobilis* syftar på. Enligt den gamla medeltida signaturläran var det ett tecken på att blåsippan skulle användas mot leversjukdomar. Det finns dock inget som tyder på att det skulle fungera.

När blåsippan blommat över, böjer sig blomman neråt så att fröet lättare ska falla till marken. Fäst på fröet sitter en liten oljedroppe (elaiosom) som myrorna är förtjusta i och gärna släpar hem till stacken. Då händer det att de tappar fröna på vägen och på så sätt bidrar myrorna till att blåsipporna sprids.

Fortsätt följa stranden fram till en stor ek på vänster sida.

6. Ek

I och på en enda ek kan det finnas uppemot 1 500 olika arter insekter, spindeldjur, mossor, svampar och lavar. Titta och känn på ekens bark! Alla barkveck och håligheter bildar som ett helt universum av livsmiljöer för de olika organismerna. Ju äldre eken är,

desto fler arter lever i och på den. När den dör är den minst lika värdefull. Efter hand som trädet bryts ned tar andra djur och växter över. Larvhål blir exempelvis till boplatser åt insekter som i sin tur blir föda åt hackspettar. Större håligheter blir boplatser för kattugglor och andra hålhäckande fåglar. För att eken och dess invånare ska trivas krävs att den kan breda ut sin vida krona och bli riktigt spärrkronig. Tidigare hjälpte betande djur till att hålla efter uppväxande sly som annars skulle tränga in i ekkronan men idag hotas många av våra ekar av igenväxning.

Nu kommer du strax lämna Fatburen. **När du kommer ut på Fatbursbacken, vik av på stigen till vänster mot Räv näset.** Direkt när du kommit in på stigen växer några hasselbuskar.

7. Hassel

Om du går här i april kan du spana efter de vinröda stjärnformade hasselblommorna som sitter längst ut på knopparna – ett av de finaste vårtecknen. Det är pistillens märke som pollenkornen ska fastna på för att det ska kunna bli en befruktning och vi ska få hasselnötter. Hasselnötterna var eftertraktade i det gamla bondesamhället, eftersom de både är fulla av energi och lätta att lagra. Så eftertraktade att de inte ingår i allemansrätten

Gå inte ut på Räv näset utan vik av till höger på den leriga stigen som går ner mot Albysjöns norra strand. Längs stigen växer en del alar vars knoppar lyser gråviolett på vårvintern och våren. När stigen kommit till vattnet gör den en högerböj. Till vänster om stigen växer några tallar. Titta upp en bit längs stammarna efter talltickan.

8. Tallticka

Tallticka är en svamp som växer på levande tallar. Den sitter en bit upp på tallarna som

står till vänster om stigen. Själva fruktkroppen utvecklas inte förrän tallen är minst 100 år gammal, oftast snarare 150–200 år. Därför räknas taltickan som en så kallad signalart, den signalerar höga naturvärden, i det här fallet gamla tallar. Taltickan dödar inte tallen, men rötar upp kärnveden och underlättar på så sätt för spillkråkan att hitta mat, till exempel hästmyror som kan leva inne i tallen.

Fortsätt en liten bit längs stigen. Nere vid stranden efter den lilla roddbåten finns en myrstack.

9. Myrstack

Ett typiskt vårtecken är när myrorna vaknar till liv efter sin vintersömn. På vintern sover myrorna nere under marken i klumpar för att hålla värmen. På våren när solen börjar värma kommer de upp ur stacken och ”tankar sol”. Det vill säga solen värmer dem och sedan går de in i stacken igen och fungerar som element till stacken. Därför ligger ofta myrstackarna söder om träd för att inte hamna i skugga.

I ett myrsamhälle har invånarna tydliga roller. Drottningen lägger ägg. Arbetarna är honor vars uppgifter är att bygga och försvara stacken och föda upp drottningen, larverna och pupporna. Hanarna, drönarna, har egentligen bara en uppgift och det är att befrukta drottningen. Sedan dör de.

Myrorna har också husdjur, nämligen bladlöss, som de mjölkar på honungsdagg, det vill säga bladlössens söta avföring. Myrorna äter också de oljerika dropparna som sitter på blåsippornas och andra vårblommors frön. När myrorna släpar hem dessa oljedroppar till sin stack bidrar de till fröspridningen.

Gå fram till den lilla bänken. Här kan det passa bra att ta en fikapaus. På kullen ovanför stigen finns det också en del tallar med taltickor på stammarna.

Följ stigen uppför en slänt mot Gimmerstavägen. Till höger i slänten är det alldeles blått av blåsippor tidigt om våren.

10. Blåsippor och fenologi

Det som styr blomningen och lövsprickningen är både temperatur och dagsljuset. Vad som påverkar mest är olika för olika arter. Läran om naturens växlingar med årstiden kallas fenologi. Fenologer studerar till exempel blomning, lövsprickning, frösättning och flyttfåglarnas ankomst. Tack vare att det finns långa mätserier kan vi se om det skett någon förändring över tiden.

Det finns en stor europeisk studie som gjordes 1971–2000 då man följde över 500 växtarter och drygt 20 djurarter i 21 länder. Studien visade att under de 30 år som den varade så blev 80 procent av växterna och djuren allt tidigare. Detta hänger ihop med den globala uppvärmningen och är en tydlig konsekvens av att det blir varmare och varmare på jorden. Studien visade också att de våraktiva blommorna påverkades mer än de som blommar senare på säsongen. Blåsippan, till exempel, blommade 1–2 veckor tidigare än förr. Nu har det ju gått ytterligare 20 år och det mesta talar för att blåsippan blommar ännu tidigare nu.

Ett problem med att vissa arter blir tidigare är att alla inte hänger med. Om inte pollinatörer som bin och humlor är i fas med växterna, blir det sämre pollinering och i förlängningen sämre med frukter och mat till oss.

Gå till vänster på Gimmerstavägen. Nu blir det lite gång på asfalt. I diket till höger om vägen, mitt emot Gimmerstabadet, i högerkurvan växer det tussilago strax före det röda huset (Alby sjöväg 25).

11. Tussilago

Tussilago är en av våra allra första vårblom-

mor. Den är inte lika värmepåverkad som blåsippan och påverkas därför inte lika mycket av den globala uppvärmningen. Tussilagon fungerar som en liten solfångare. I blommans mitt kan det vara flera grader varmare än runt omkring. När vindsflugorna som övervintrat i våra hus söker sig ut kan de både värma sig och hämta nektar i en tussilago. Då fastnar det troligen lite pollen på dem som de sedan för vidare till nästa tussilago och bidrar på så sätt till pollineringen. När tussilagon blommat över får den stora gröna blad som samlar näring till nästa års blommor. Dessa blad tyckte man liknade en hästhov, därav tussilagons svenska namn, hästhovsört. En annan förklaring till namnet är att man använde tussilago till att häva hosta och att den då egentligen skulle hetat hosthävsört.

Fortsätt gå Alby sjöväg. När du passerat hus 11A, så är det en liten lucka mellan husen till vänster om vägen. Här står en sälg.

12. Sälg

Sälgen blommar tidigt, det är också ett av våra första vårtecken. Något som vi känner igen från barnvisan ”Sov du lilla videung, än så är det vinter”. Vide och sälg tillhör samma släkte. Precis som ekarna är varje sälg som en biologisk skattkammare som myllrar av liv. Ställ dig gärna under en sälg en solig vårdag och njut av den kör av surrande bin och humlor som lockats till sälgens rikedom av nektar och pollen. Även andra pollinatörer som mängder av olika fjärilsarter lever på sälg och olika viden. Och det är faktiskt tack vare sälgen som vi får äpplen. Sälgens blommor är livets viktigaste frukost för

humledrottningarna och de andra tidiga vårinsekterna som yrvaket börjar surra redan i mars då nästan inga andra växter blommar. Humledrottningarna kan sedan tack vare sälgen föda upp sina ungar som längre fram på våren pollinerar våra fruktträd och bidrar till goda skördar.

Sälgen trivs bäst i ängsmarker, hagar och skogsbryn i soliga lägen. Tyvärr har sälgen minskat dramatiskt i hela Sverige i och med de storskaliga förändringarna av jord- och skogsbruket. Då drabbas inte bara pollinatörerna utan även alla andra som är beroende av sälgen, som olika lavar, svampar och fåglar. Lövsångaren och andra flyttfåglar som kommer till Sverige om våren efter en lång och ansträngande flygfärd kan suga nektar ur sälgblommorna. Dessutom hittar de gott om mat i de insekter som surrar i en blommande sälg.

Fortsätt Alby sjöväg till Prästgårdsvägen där ni svänger vänster. Följ Prästgårdsvägen till varningsskylten för ”fridlysta arter”, det vill säga grodor och paddor. Till höger om vägen ligger det några stora ekstockar. Stockarna är från ekar som gett plats för bredare vägar och cykelbanor runt om i Tyresö. Precis som de grovstammiga ekarna vid Fatburens strand är dessa stockar också hem för en mängd växter, svampar och smådjur. Några av stockarna är ihåliga och har murknat till mulm – ett brunt pulver som innehåller murken ved och smådjur. Till vänster om vägen är det ett härligt alkärr.

13. Grodor och alkärret

En av bäverns naturvårdsinsatser var ju

att den skapar nya våtmarker. Det här alkärret är en annan slags våtmark eller fukt-lövskog. En naturtyp som är värdefull för den biologiska mångfalden. Här myllrar det av insekter som kan bli mat till olika fåglar. Och – här trivs våra groddjur. Groddjur är amfibier, det vill säga de lever både i vatten och på land. Deras vattenmiljöer ska helst vara fria från fisk och kräftor, eftersom rommen och ynglen annars riskerar att bli uppätta. Det här är en typ av miljöer som har försvunnit i Stockholmstrakten och våra groddjur har därför minskat kraftigt i antal de senaste decennierna. Därför har Tyresö kommun anlagt nya groddammar längre norrut i Alby naturreservat.

Ett av de käraste värtecknen är när grodorna vaknar upp ur sin vinterdvala. Eftersom de är växelvarma påverkas de också av klimatförändringarna. 2020 rapporterades det om vakna salamandrar och grodor i Stockholm redan i januari. När grodorna vaknar efter vinterdvalan vandrar de ner till det kärr eller damm där de själva föddes. Har de då otur så riskerar de att passera en väg, därav varningsskylten.

Väl nere i kärret eller dammen börjar hanarna ”sjunga” eller snarare kväka. Och precis som i fågelvärlden väljer honorna den hane som sjunger starkast och bäst. Han får då den stora äran att kliva upp på hennes rygg och kan sitta kvar där i flera dagar för att vara säker på att när hon väl släpper ut sin rom, så ska det vara hans mjölke som befruktar äggen. Parningen sker i mörker, så vill man höra grodorna ska man ge sig ut med ficklampa och spana och lyssna en mars- eller aprilkväll.

Följ Prästgårdsvägen förbi Uddby gård till skylten nedanför gravfältet.

14. Uddby gravfält

Om vandringen började på en plats som var central under medeltiden, stormaktstiden

och åren därefter, så har du nu kommit till en plats som var viktig på järnåldern. Här har det bott människor åtminstone sedan dess och det finns flera gravfält från järnåldern runt Uddby och Alby, bland annat det som går att ana ovanför skylten. På skylten står det mer om gravarna.

Första gången Uddby gård nämns i skrift är 1409, vilket antyder att gården fanns långt tidigare. Den kom att ingå i Tyresögodset och har varit en arrendegård sedan lång tid tillbaka. Från början var Uddby en liten by med två gårdar. De flesta byggnader som syns på var sida om bygatan är från mitten av 1800-talet. På 1960-talet såldes Uddby till Tyresö kommun. Sedan dess är Uddby gård ett visningsjordbruk som bedriver verksamhet för att hålla landskapet öppet och bevara den biologiska mångfalden i naturreservatet.

Gå vidare till Alby friluftsgård. Strax före friluftsgården växer några syrébuskar. Även hägg och syré blommar tidigare nu, ungefär en vecka tidigare än för 50 år sedan.

15. Alby

Precis som Uddby har Alby varit bebott sedan järnåldern. Och även runt Alby finns det flera gravfält sedan den tiden. Bland annat finns ett gravfält ovanför eldstaden som ligger söder om friluftsgården. När Gabriel Oxenstierna hade låtit uppföra Tyresö kyrka donerade han Alby gård till den nya församlingen som prästbostad. Den nuvarande huvudbyggnaden är från början av 1800-talet men vilar på den gamla 1600-talsgrunden. På 1930-talet uppfördes en ny prästgård närmare kyrkan och Alby blev en vanlig bondgård. På 1960-talet köpte kommunen även Alby gård som kom att bli en friluftsgård med lokaler för idrottsföreningar och café. De flesta ekonomibyggnader runt den gamla prästgården är från den andra halvan av 1800-talet. Äldst är raststugan (från 1700-talet) som var ett brygghus; ett hus för

tvätt eller för att brygga öl eller annat som krävde uppvärmning över eld och möjlighet att spilla på golven.

Hoppas du har haft en fin vandring!

För att hitta till busshållplats Nyfors gå upp på Alby skogsväg och följ den cirka 500 meter. Efter ett övergångsställe viker du av till vänster på en gångväg som leder till busshållplatsen.

Fler turer hittar du på tyreso.se/naturguidningar

Har du frågor eller funderingar? Kontakta gärna Martina Kiibus, 070-169 81 83.